

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

८३

नलचम्पू-रहस्यम्

(प्रश्नोत्तरात्मकः)

नवीन पाठ्यक्रमानुसार लघु एवं अतिलघु
प्रश्नोत्तर सहित

लेखक—

श्री पं. परमेश्वरदीनपाण्डेय

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

वाराणसी

प्रश्नानुक्रमणिका

समालोचनात्मकप्रश्नाः

पृष्ठाङ्काः

१. त्रिविक्रमभट्टविषयकमेतिहासमागतो निरूपयत । (१९७८)	१
२. त्रिविक्रमभट्टस्य काव्यकौशलं ग्रन्थस्यास्य कथावस्तुनः औचित्यं वा प्रमाणोपन्यासपुरःसरं समासतः साधयत । (१९७९)	३
३. चम्पूकाव्यस्य वैशिष्ट्यं समासतो विवृण्वन्तु । (१९८१)	६
४. त्रिविक्रमभट्टकवेः प्रतिभाचमत्कारं नलचम्पूदिशा सविवेकं संक्षेपेण वर्णयत । (१९८२)	७
५. संस्कृत-साहित्ये नलचम्पूः वैशिष्ट्यं विवेचयन्तु । (१९८३)	९
६. त्रिविक्रमभट्टस्य जीवनवृत्तं व्यक्तित्वञ्च विप्लेषयन्तु । (१९८३)	१०
७. नलचम्पूः कथावस्तु संक्षेपेण विवेचयन्तु ।	१०
८. नलचम्पूः आधारे नलस्य चरित्रचित्रणं कुरुत ।	१३
९. नलचम्पूआधारे दमयन्त्याश्चरित्र-चित्रणं कुरुत ।	१४

व्याख्यातश्लोकाः

१. अगाधान्तःपरिस्पन्दं.....श्रोतः सारस्वतं बहत् । (१-३)	१५
२. प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यः.....मुखे वाचः गृहे स्त्रियः ॥ (१-४)	१५
३. किं कवेस्तेन काव्येन.....न घूर्णयति यच्छिरः ॥ (१-५)	१६
४. अप्रगल्भाः पदन्यासे.....कवयो बालका इव ॥ (१-६)	१६
५. अक्षमालापवृत्तिज्ञाः.....वन्दनीया समेखला ॥ (१-७)	१७
६. रोहणं सूक्तरत्नानां.....काचोऽप्युच्चैर्मणीयते ॥ (१-८)	१७
७. अत्रिजातस्य या मूर्तिः.....तमसो दुर्जनस्य च ॥ (१-९)	१८
८. निश्चितं ससुरः कोऽपि.....काव्यं यो नाभिनन्दति ॥ (१-१०)	१८
९. सदूषणापि निर्दोषा.....रस्या रामायणी-कथा ॥ (१-११)	१९
१०. व्यासः क्षमाभृतां श्रेष्ठः.....भवे विस्तार भारता ॥ (१-१२)	१९

११. कर्णान्तिविभ्रमभ्रान्त..... कथा कान्तेव भारती ॥ (१-१३)	२०
१२. शश्वदबाणद्वितीयेन..... निःशेषो रञ्जितो जनः ॥ (१-१४)	२०
१३. संगता सुरसार्थेन..... स्वस्थैरालोक्यतां कथा ॥ (१-२४)	२१
१४. उदात्तनायकोपेता..... केन न क्रियते हृदि ॥ (१-२५)	२१
१५. नास्ति सा नगरी यत्र..... नवापीनपयोधरा ॥ (१-२६)	२२
१६. भवन्ति फाल्गुने मासि..... कदापि च विपल्लवाः ॥ (१-२७)	२२
१७. देशः पुण्यतमोद्देशः..... योजनैरिव योजनैः ॥ (१-२८)	२२
१८. जननीतिमुदितमनसा..... गौरीव मनोहरा भाति ॥ (१-३०)	२३
१९. भूमयो बहिरन्तश्च..... विचित्रवयसां मुदम् ॥ (१-३१)	२३
२०. चार्वी सदा सदाचार..... सम्पदा सा विवर्जिता ॥ (१-३३)	२४
२१. सदाहंसाबुलं विभ्रन्..... यस्य साम्यं हिमाचलः ॥ (१-३६)	२४
२२. नक्षत्रभूः क्षत्रकुलप्रसूतेः..... समानतां काञ्चन काञ्चाद्रेः ॥ (१-३७)	२५
२३. मित्रं च मन्त्री च प्रियं..... विश्वभराभारसहः सहायः ॥ (१-३८)	२५
२४. ब्रह्मण्योऽपि ब्रह्मवित्तापहारिः..... दृश्यते श्रूयते च ॥ (१-३९)	२६
२६. आकर्ष्य स्मरयौवराज्य..... दध्ने शिलीन्द्रीध्वजान् ॥ (१-४०)	२६
२६. नीर नीरजनिर्मुक्तं..... गन्धान्धमधुपं वनम् ॥ (१-४२)	२७
२७. धुतकदम्बकदम्बक..... मरुतो मरुतो ववुः ॥ (१-४३)	२७
२८. अच्छाच्छैः शुक्पिच्छ..... स्कन्धे लुठन्तः शनैः ॥ (१-४६)	२८
२९. किमश्वः पाश्वेषु..... क इह परमो वर्ण्यत इति ॥ (१-४९)	२८
३०. बल्लीवल्कपिनद्धूसर..... भिक्षापुटीमुदवहन् ॥ (१-५२)	२९
३१. किं लक्ष्मीः स्वयमागता चक्षुःसहस्रं मम ॥ (१-५६)	३०
३२. इन्द्रोः स्त्रीन्दयमास्यं..... युवजनोन्मादिनी यौवनश्रीः ॥ (१-५७)	३०
३३. नमिता फलभारेण..... केदारेषु विनिःस्पृहाः ॥ (२-२)	३१
३४. प्रावृषं शरदं चापि..... नरो नीरजसंगताम् ॥ (२-३)	३२
३५. हरति हरिणयूथं यूथिका..... पल्लवानुल्लुनाति ॥ (२-६)	३२
३६. सोऽयं क्रीडाचलो भव्य..... सारं गायति किन्नरी ॥ (२-७)	३३
३७. राजते राजतेनायं..... किन्नरं किन्न रंस्यते ॥ (२-८)	३३

८. गौरवं गौरवंशस्य.....	कुरुतेऽकुरुतेन ते ॥ (२-१०)	३३
३९. इह कवलितकन्दं कन्दरे.....	कन्धरं कं धयन्ति ॥ (२-११)	३४
४०. वहति नव विकासोल्लासि.....	शारदीनः समीरः ॥ (२-१३)	३५
४१. सालप्रियं गुणाढ्यं.....	नृपजनस्याभूत् ॥ (२-१५)	३५
४२. वरसहकारकरञ्जक.....	न विभीतकः क्वापि ॥ (२-१६)	३६
४३. नीरञ्जनपदे तिष्ठन्.....	यस्य नालम्बनं प्रियम् ॥ (२-१९)	३६
४४. देशो भवेत्कस्य न.....	कुमारोऽपि रति चकार ॥ (२-२७)	३७
४५. विभ्रते हरिणीं छायां.....	नमस्कारं चकार सः ॥ (२-३२)	३७
४६. शुभ्यत्क्षीरसमुद्र.....	काकोऽपि हंसायते ॥ (२-३४)	३८
४७. मुग्धाः दुग्धधियां गवां.....	कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका । (२-३६)	३९
४८. मुक्तादाममनोरथेन.....	पश्यन्न को मुह्यति ॥ (२-३७)	३९
४९. किं कर्पूरकणाः स्रवन्ति.....	स्रक्सुन्दरा रश्मयः ॥ (२-३८)	४०
५०. सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति.....	सौरं चिरं पातु वः ॥ (३-७)	४१
५१. वररजनीकरकान्ते.....	सवितानां भाति परमश्रीः ॥ (३-१९)	४१
५२. अपि रेणुकृतक्रीडं.....	वयोवैचित्र्यमावहन् ॥ (३-२७)	४२
५३. मुञ्चन्त्याः शिशुतां भरा.....	मन्ये निमेषाः अपि ॥ (३-३०)	४२
५४. तत्तस्याः कमनीयकान्ति.....	पाशे शकुन्ता इव ॥ (३-३१)	४३
५५. लावण्यातिशयः स कोऽपि.....	सर्वे युवानो जनाः ॥ (३-३३)	४४
५६. निर्माय स्वयमेव विस्मितमनाः.....	तं दीर्घनेत्रं नलम् ॥ (४-७)	४४
५७. कोष्णं किन्नु निषिच्यते.....	रोम्णां वहत्युदगमः ॥ (४-९)	४५
५८. अलंकृतनिशान्तेन.....	प्रभातेन यथा जिताः ॥ (४-१२)	४६
५९. आस्यश्रीः सन्निभेन्दो.....	श्लाघनीयं न तस्य ॥ (४-१६)	४६
६०. विमर्ति यो ह्यर्जुनवारि.....	किं सहसागरा जिता ॥ (४-१९)	४७
६१. संग्रहं नाकुलीनस्य.....	सम्यग्गारुडिको यथा ॥ (४-४०)	४७
६२. कुरुते नालकवलनं.....	उद्यानसरोगता हंसी ॥ (५-६)	४८
६३. अभिलषति नालमशनं.....	रिपुवनितायते हंसी ॥ (५-७)	४८
६४. प्रमृतकमलगन्धं.....	शत्रवो नाद्रियन्ते ॥ (५-८)	४९

६५. असमहरिततीरं.....ग्रीष्ममासे स्मरश्च ॥ (५-९)	४९
६६. कुररभरसहं सहंसमालं.....रमते नरो न रोधः ॥ (५-४०)	५०
६७. वककृतनिनदं.....मुनयो नयोपपन्नाः ॥ (५-४१)	५१
६८. किमु कुवलयनेत्रा.....वेत्तिः कः पण्डितोऽपि ॥ (५-५०)	५१
६९. जातिर्यत्र न तत्र रूपरचना.....सृष्टिक्रमो दह्यताम् ॥ (५-५७)	५२
७०. अविरतमिदमम्भः.....बाललीलासुखाय ॥ (५-६१)	५३
७१. श्रमकरं मकरं मकरन्दिनीं.....सरितस्त्वरितैः पदैः ॥ (५-६३)	५३
७२. आह्लादयन्ति मृदवो.....सरितः समीरः ॥ (५-६८)	५४
७३. सरसिजमकरन्दामोद.....हारवन्ध्याः वसन्ति ॥ (५-७)	५४

व्याख्यातगद्यांशः

१. श्रूयन्ते च यत्र श्रवणोचितं.....न च ये रम्भयान्विताः ।	५५
२. अस्ति समस्तविश्वम्भराभोग.....आर्यावर्तो नाम देशः ।	५६
३. यस्मिन्ननवरतधर्मकर्मोपदेश.....दृश्यते न प्रजासु ।	५७
४. यत्र चतुरगोपशोभिता.....सूर्यद्युतय इव कुलस्त्रियः ।	५८
५. यत्र सौराज्यरञ्जितं.....न च विनायकः कश्चित् ।	६०
६. यस्यां च स्फटिकमणि.....प्रत्यानीयन्ते प्रियैः प्रियतमाः ।	६१
७. यस्यां च दिव्यदेवकुल.....हारा इव विहाराः ।	६२
८. यस्यां च बहुलक्षणाः.....अन्तर्विपणयो बहिश्च सलिलाशयाः ।	६२
९. यस्यामव्ययभावो व्याकरण.....चित्रकेषु न सत्पुरुषेषु ।	६३
१०. विश्वम्भराभोग इव.....भागीरथी सहितः नलो नाम ।	६४
११. यस्मिंश्च राजनि जनितं.....नेत्रवितर्कनान्यासन् न प्रजासु ।	६५
१२. अन्य एव नवावतारः.....बुद्धः कल्किकुलावतारी ।	६६
१३. यस्य च युधिष्ठिरस्येव.....न कुरुपयुक्तः ।	६८
१४. अथ कदाचिदुन्नयत्पयोधरा.....तरन्ति स्म वर्षाः ।	६९
१५. भद्र ! द्रुतमनुष्ठीयताम्.....पोथितयूथपाशा पशव इति ।	७०
१६. ततश्च केचिदुद्यत्परश्वधा.....पदातयो वनं रुहधुः ।	७०
१७. ततश्च तैः क्रियन्ते विकलभाः.....मज्जन्ते तरवः तरक्षवश्च ।	७२

१८. क्षणेन च पतन्ति पीवराः.....निर्जिततुरङ्गाः कुरङ्गाः ।	७२
१९. यत्र च विकचविविध.....काबेरीतीरभूमयः ।	७३
२०. देव ! पुरन्दरानन्दिनो.....दृश्यते विविधा जातिः ।	७४
२१. ते च धार्तराष्ट्रा अपि कृत.....धावन्तो विचरितुमारभन्त ।	७५
२२. अस्ति मत्परिग्रहे मृणालिकानां.....अपनीतः सुकुमारभावः ।	७६
२३. अयि मुग्धकलहंसिके !.....गच्छ वत्से ! यथाप्रियम् ।	७६
२४. सापि सपरिहासं हंसी.....कलहंसमवादीत् ।	७७
२५. सोऽपि वैदग्धधुरन्धर.....सत्पक्षेषु विपक्षो मा भूः ।	७८
२६. अस्ति विस्तीर्णमेदिनी.....दक्षिणो देशः ।	७९
२७. यत्र बालकमिव कुलालाकीर्ण.....कुण्डिनं नाम नगरम् ।	८०
२८. रविरिव नासत्यजनकः.....अगणितभीर्भीमो नाम ।	८१
२९. नयशोभाजन, कृत.....कुजन्मभिः सह संवससि ।	८२
३०. मुनिस्तु गौरवमुखि !.....अम्बरतलमुदपतत् ।	८३
३१. तात ! किमपि ब्रूमो.....हरप्रसादा न प्रासादाः ।	८४
३२. जाताश्च जङ्घाजघन.....प्रसङ्गमासन्नवननिकुञ्जेषु ।	८५
३३. अथ नातिदूरे पुरोऽस्य.....दृष्टिपथमवातरत् ।	८५
३४. एवमनेकधा प्रस्तुतपुराण.....मध्याह्नशंखध्वनिः ।	८६
३५. अथ क्रमेण गगनमन्दाकिनी.....परिजनानुबन्धात्सन्ध्यां ववन्दे ।	८७

